
Колісник В. П., доктор юридичних наук,
головний науковий співробітник Інституту
державного будівництва і місцевого само-
врядування АПрН України

Формування культури міжнаціональних відносин як складової правової культури

Різноманітні аспекти формування правової культури постійно привертають увагу науковців. Окремі проблеми, пов'язані з дослідженням феномену правової культури та її складових, розробляли В. Андрейцев, В. Бурмистров, А. Волощенко, В. Годованець, В. Головченко, І. Голосніченко, В. Кампо, М. Козюбра, В. Тертичний, О. В. Косаревська, О. Менюк, І. Невважай, В. Оксамитний, І. Осика, І. Підкуркова, В. Сальников, А. Семитко, В. Я. Тацій, Ю. Тодика, С. Третьак, В. Яворський¹ та багато інших.

¹ *Андрейцев В. І.* Проблеми реформування юридичної освіти в Україні // *Право України*. – 1998. – № 12. – С. 15-20; *Бурмистров В. А.* Роль правової культури в формуванні соціалістического правового государства: Дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00. 01. – Х., 1990. – 194 с.; *Волощенко А. В.* Правовий нігілізм у пострадянському суспільстві: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00. 01. – Х., 2001. – 19 с.; *Годованець В., Кампо В., Тертичний В.* Правова просвіта громадян України: методологічні проблеми розроблення Концепції // *Право України*. – 1999. – № 1. – С. 27-30; *Менюк О.* Правова культура в умовах розбудови незалежної України: поняття, структура // *Право України*. – 2001. – № 4. – С. 21-23, 39; *Голосніченко І.* Правосвідомість і права культура у розбудові Української держави // *Право України*. – 2005. – № 4. – С. 24-25; *Козюбра Н. І.* Соціалістическое право и общественное сознание. – К.: Наукова думка, 1979. – 208 с.;

Однак питання формування нової культури міжнаціональних відносин як складової частини правової культури все ще залишаються мало дослідженими.

Одним з головних завдань правового виховання є прищеплення особі поваги до прав та інтересів інших людей, суспільства в цілому, окремих соціальних спільнот (у тому числі етнонаціональних) та соціальних груп. У цьому сенсі правове виховання безпосередньо пов'язане з моральними засадами та моральними цінностями та має базуватися на них.

Для побудови демократичної правової Української держави з огляду на її багатонаціональний склад особливого значення набуває досягнення міжнаціональної злагоди в українському суспільстві, забезпечення гармонійного розвитку міжнаціональних

Косарева О. В. Формирование правовой культуры детей и молодежи как актуальная проблема национального воспитания // Закон і підліток. – Донецьк, ДІВС, 2001. – С. 74-78; *Невважай И. Д.* Типы правовой культуры и формы правосознания // Известия вузов. Правоведение. – 2000. – № 2. – С. 23-31; *Оксамытный В. В.* Правовое воспитание – важный фактор формирования социально активной личности. – К.: Наукова думка, 1979. – 76 с.; *Осика І. В.* Правова культура у формуванні правової, соціальної держави: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00. 01. – К., 2004. – 19 с.; *Підкуркова І. В.* Формування правової культури як складова державної політики // Формування суспільної політики: теоретичний, практичний та правовий аспекти: Збірник наукових статей (за матеріалами Десятих Харківських політологічних читань). – Х.: НЮАУ, 2000. – С. 17; *Сальников В. П.* Социалистическая правовая культура. Методологические проблемы. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1989. – 144 с.; *Семитко А. П.* Развитие правовой культуры как правовой прогресс. – Екатеринбург, 1996. – 313 с.; *Тацій В., Тодика Ю.* Конституція України і правосвідомість юристів // Вісник Академії правових наук України. – 1998. – № 4 (15). – С. 44-54; *Тодика Ю. Н.* Конституционные основы формирования правовой культуры: Монография. – Харьков: Райдер, 2001. – 160 с.; *Третяк С.* Правове забезпечення правової культури населення як умова створення основ громадянського суспільства // Право України. – 2005. – № 4. – С. 26-28; *Яворський В. Д.* Вибори та електорально-правова культура в Україні // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності: Зб. наук. ст. – Донецьк: ДІВС, 2001. – № 2. – С. 51-54; *Право та культура: теорія і практика.* Міжнародна науково-практична конференція, м. Київ, 15-16 травня 1997 р. – К.: Леся, 1997. – 288 с.; *Проблеми формування електоральної культури населення: Збірник наукових статей (за матеріалами XVII Харківських політологічних читань).* – Х.: Право, 2005. – 136 с.

відносин. Для цього поряд з чітким визначенням головних напрямів та пріоритетів етнонаціональної політики, удосконаленням власне правового регулювання міжнаціональних відносин, правового закріплення статусу національних меншин, правового забезпечення порядку реалізації тих прав особи, які пов'язані з її етнонаціональною приналежністю та національно-культурними уподобаннями, запитами й інтересами, необхідно спрямувати значні зусилля на виховання толерантного ставлення до національної гідності будь-якої особи, до її національної культури, мови, історії, звичаїв, самобутності, релігії, національно-культурних уподобань її спільноти.

Зазначеної мети можна досягти передусім шляхом поширення поінформованості широкого загалу щодо чинного законодавства, яке пов'язане з задоволенням національно-культурних потреб окремої особи та етнонаціональної спільноти в цілому. Головну увагу при цьому слід зосередити на аналізі та популяризації положень статей 10–12 Конституції України, Декларації прав національностей України від 1 листопада 1991 р., Законі про національні меншини в Україні від 25 червня 1992 р. тощо. У Декларації принципів толерантності від 16 листопада 1995 р., затвердженої резолюцією ЮНЕСКО, толерантність визначається як «поважання, сприйняття та розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, форм самовираження та самовиявлення людської особистості» (п. 1. 1 статті 1). Її формуванню сприяють «знання, відкритість, спілкування та свобода думки, совісті і переконань». У Декларації зазначається, що толерантність є не тільки моральним обов'язком, а й політичною та правовою потребою, адже саме вона уможливує досягнення миру, сприяє переходу від конфронтації до культури злагоди.

Іншим важливим напрямком формування поваги до національної гідності особи є подолання стереотипів мислення, які до цього часу домінують у свідомості і навіть підсвідомості не лише пересічних громадян, але й політиків, науковців, митців. До таких стереотипів слід віднести упереджене, а інколи підозріле чи навіть вороже ставлення до представників окремих націй, до національного чинника взагалі, нехтування самого поняття «нація» та «національна меншина», глузування над тими, хто обговорює проблеми

міжнаціональних меншин. Так, нині у структурі національного складу Автономної Республіки Крим кримські татари становлять понад 12 %. Порівняно з 1989 р. їхня кількість зросла в 6,4 рази. Добре відомо, що кримські татари повертаються з вигнання, спричиненого депортацією 1944 р. Але усі наступні роки у масову свідомість впроваджувалися й підтримувалися негативні стереотипи щодо кримських татар як «народу-зрадника» — стереотипи, які продукувалися ще в царській Росії, починаючи від часів анексії Криму¹, що перешкоджає соціальній адаптації та облаштуванню репатріантів, ускладнює їх взаємини з посадовцями та іншими спільнотами.

Важливо, щоб кожний випадок приниження національної гідності особи чи певної етнонаціональної спільноти отримували належне, всебічне, зважене та оперативне реагування з боку політиків, посадовців, широкої громадськості, засобів масової інформації, судових та правоохоронних органів.

Одним із визначальних чинників на всіх етапах суспільного розвитку були й залишаються етносоціальні процеси. Вони природно вплітаються в тканину багатограних та різноаспектних соціальних відносин, які постійно виникають та розвиваються в суспільстві. Будь-яка людина завжди ототожнює себе з певною етнічною чи етнонаціональною спільнотою. На жаль, до останнього часу досить поширеною залишається думка, що етнонаціональна приналежність як соціальний феномен, атрибут соціального життя вичерпала себе, втратила свою актуальність і тому нею начебто можна знехтувати, не брати її до уваги чи навіть просто відмовитися від неї або скасувати адміністративними засобами. І тоді, мовляв, більшість проблем, пов'язаних з міжнаціональним та міжетнічним спілкуванням, зникнуть самі по собі. Це є не що інше, як самоомана, спроба вирішити проблему, замовчуючи її, зробивши вигляд, що її не існує. Саме нехтування передусім етнонаціональним чинником призводить до накопичення проблем у міжнаціональних стосунках, до міжнаціональної напруженості

¹ Див.: *Тищенко Ю.* Українська поліетнічність та принципи толерантності // Актуальні принципи вітчизняної етнополітики: шляхи модернізації, врахування міжнародного досвіду. — К.: Український незалежний центр політичних досліджень, 2004. — С. 116.

і навіть збройних конфліктів. Історія свідчить, що навіть у деяких країнах, які визнаються високорозвиненими, демократичними та правовими, до цього часу не вдалося уникнути конфліктів на етнопонаціональному ґрунті.

Забезпечення стабільності розвитку суспільства, досягнення міжнаціональної злагоди та керованості етносоціальними процесами стає можливим лише за умови проведення цілого комплексу заходів. Для нормального розвитку етносоціальні процеси безперечно потребують і адекватного правового регулювання, і широкого інформаційного забезпечення, і високого ступеню правової та політичної культури як широких верств населення, так і політичної еліти. Потрібно проводити достатньо глибокі, комплексні та всебічні дослідження сутності, закономірностей, особливостей та тенденцій розвитку етнопонаціональних процесів. Лише ґрунтуючись на таких дослідженнях, можна розраховувати на адекватне, а значить, і ефективне правове регулювання та подолання численних стереотипів мислення, які заважають порозумінню в міжнаціональних стосунках.

Для формування нової культури міжнаціональних відносин, яка має ґрунтуватися на засадах взаємної поваги та толерантності, важливо постійно інформувати громадян про сутність та закономірності розвитку етнопонаціональних процесів. Знання та глибоке розуміння особливостей міжнаціональних стосунків та етнопонаціонального розвитку в сучасному світі, усвідомлення соціальної цінності культур, мов, самобутності, звичаїв, традицій, історії різних народів має допомогти подолати численні непорозуміння між різними національностями, забобони та упереджене ставлення до окремих із них, сприяти забезпеченню стабільного розвитку світової спільноти.

Для розуміння етносоціальних процесів, які відбуваються в сучасному світі, однією з найбільш важливих здається проблема національної ідентичності, яка означає усвідомлення індивідом своєї приналежності до певної етнопонаціональної спільноти, певного етносу. Етнопонаціональна (або національно-етнічна) самоідентифікація людини в кожному конкретному випадку є своєрідною, особливою. Разом з тим є певні закономірності та певні типи (варіанти) етнопонаціональної ідентифікації. У одному

випадку етнонаціональна ідентифікація здійснюється шляхом наслідування, коли індивід свідомо чи несвідомо копіює стереотипи поведінки певної національної спільноти, серед якої він проживає та виховується. У іншому випадку національна ідентифікація відбувається на основі примусу, коли індивіда примушують діяти певним чином, слідувати певним традиціям, звичаям, настановам всупереч його внутрішній мотивації. Зовсім інша ситуація складається, коли етнонаціональна самоідентифікація відбувається взагалі в умовах усвідомленого вільного вибору аж до можливості відмови від певної національної приналежності взагалі.

Для особи в умовах демократичного суспільства питання вибору етнонаціональної приналежності є передусім філософсько-етичною проблемою, яка досить часто не потребує створення спеціального правового механізму та відповідної системи правових гарантій, які б забезпечили його вільну реалізацію. Тобто проблема полягає в тому, щоб людина сама (й передусім для себе) визначилася, що для неї є найбільш прийнятним та ціннішим: традиційна (національна) культура чи уніфікована. Відомо, що в сучасному світі відбувається масове відчуження людей від національної культури, традицій, звичаїв на користь чужої культури, чужого досвіду, чужих норм співжиття, причому не лише в країнах, що розвиваються, а й у розвинених, багатих державах. На противагу цій тенденції, національна еліта (митці, філософи, педагоги, політики) намагається зберегти традиційну культуру, забезпечивши тим самим певну стабільність та захищеність суспільства. У деяких країнах до цього залучаються і конституційно-правові та навіть державно-примусові засоби (Франція, Росія), але загалом такий підхід не є типовим.

У більшості постсоціалістичних та посттоталітарних держав процес національної самоідентифікації набуває дещо інших рис. В Україні, наприклад, вибір власної національної приналежності людини має крім суто морально-психологічного, філософсько-етичного аспекту (внутрішній вибір) ще й істотний зовнішньо-історичний чинник (наслідки історичних деформацій, спадщина тоталітарного режиму, zdeформовані уявлення суспільної свідомості, фактичне домінування для багатьох дуже близької, та все

ж «не своїї» російської культури, нерозуміння певною частиною суспільства значення феномену «національного» і як результат — упереджене ставлення до нього як до чогось другорядного, неактуального, нецивілізованого, «дивацького», дивного чи навіть небезпечного).

Переважає більшість науковців вважає, що прагнення до етнонаціональної самоідентифікації — явище природне і обумовлене воно не лише спробами існуючого політичного режиму здійснити насильницьку асиміляцію певних етнонаціональних спільнот чи обмежити їх національно-культурний розвиток. Як зазначав ще у 1925 р. А. Уайтхед, «різноманітність серед людських спільнот необхідна для виникнення спонукальних мотивів і матеріальних умов для Одисеї людського духу. Різні нації з різними звичаями не є ворогами, це щасливий дарунок долі. Люди вимагають від своїх сусідів чогось достатньо схожого, щоб бути зрозумілими, чогось достатньо відмінного, щоб привертати увагу, й чогось значного, щоб викликати захоплення. Проте ми не повинні сподіватися, що вони мають лише чесноти. Ми маємо бути задоволені, якщо виявимо в них хоча б якусь цікавинку»¹. О. Нельга також переконаний, що етнонаціональна багатоманітність — «це той подарунок історичної долі людству, приймаючи який йому поталанить урятуватися від сумних, набридлих і вмертвляючих одноманітності й монотонності, до яких його постійно збочує його посередній і марнотливий глузд і які його постійно спонукає долати його ж власний всепрониклий і могутній розум, що прагне гармонії й звернення до вічності»². На його думку, національній ідентифікації передують етнічна самосвідомість: «Тут ми маємо справу з рефлекторною здатністю індивіда, із зверненістю на самого себе, із здатністю ідентифікувати самого себе з певною соціальною групою-спільнотою, дистанціюючи себе водночас від інших таких груп і навіть, можливо, протиставляючи себе деяким з них. Причому ідентифікація, дистанціювання й протиставлення здійснюється за цілком усвідомленими етнічними критеріями»³.

¹ Уайтхед А. Избранные работы по философии: Пер. с англ. / Общ. ред. и вступ. ст. М. А. Киселя. — М.: Прогресс, 1990. — С. 270.

² Нельга О. Самосвідомість особистості і її етнічний зміст // Філософська і соціологічна думка. — 1993. — № 7-8. — С. 123.

³ Там само. — С. 123.

У процесі формування правової культури та культури між-національних взаємин слід наголошувати, що феномен етнонаціональної ідентичності безпосередньо пов'язаний і з правами людини. І. Котляр визнає, що «права людини мають як національний, так і загальнолюдський зміст»¹. На думку Ю. Краснова, «держава зобов'язана враховувати, що реалізація низки прав і свобод людини й громадянина нерозривно пов'язана з його національною самоідентифікацією... Це покладає на державу обов'язок законодавчого розвитку прав і свобод людини, обумовлених його національною приналежністю, включаючи, зокрема, підтримку національної культури, збереження народних традицій та звичаїв»². А. Абашидзе також звернув увагу на те, що «право на національне, етнічне чи культурне самоототожнення входить до числа прав і основних свобод людини і належить як індивідам, так і групам осіб»³.

У процесі формування нової культури міжнаціональних відносин слід також пояснювати, що існують різні варіанти самоідентифікації особи. Фахівці виокремлюють залежно від конкретних умов кілька типів етнонаціональної (етнічної) ідентичності: 1) нормальна; 2) етноцентрична; 3) етнодомінуюча; 4) етнічний фанатизм; 5) етнічна індиферентність; 6) етнічний нігілізм; 7) етнічне самоприниження; 8) амбівалентна ідентичність; 9) подвійна ідентичність. На підставі аналізу різних типів національної ідентичності, що склалися історично під впливом різних умов та обставин, необхідно показати різноманітність етнонаціональної структури сучасного світу, сприяти усвідомленню соціальної цінності такого розмаїття та розумінню глибини переживань, що стали результатом переслідувань, дискримінації, приниження, історичних образ національних меншин та корінних народів на різних етапах світової історії тощо.

Досить часто на практиці визначення етнонаціональної приналежності особи безпосередньо пов'язане з мовою, яку особа

¹ Котляр И. И. Права человека: Учеб. пособие. – Мн.: Тесей, 2002. – С. 70.

² Краснов Ю. К. Государственное право России. История и современность: Учеб. пособие. – М.: Юристъ, 2002. – С. 334-335.

³ Абашидзе А. Х. Защита прав меньшинств по международному и внутригосударственному праву. – М.: Права человека, 1996. – С. 421.

визнає рідною або якою переважно спілкується. Разом з тим прямої взаємної залежності тут немає і бувають випадки, коли особа у спілкуванні віддає перевагу одній мові, але вважає себе представником іншої етнонаціональної спільноти. На думку Ю. Швалба, для ситуації в Україні характерним є переведення проблеми самоідентифікації у мовну площину. Зазначений критерій дозволяє виокремити чотири групи громадян: україномовних, російськомовних, білінгвів і тих, які спілкуються на так званому «суржику»¹.

Різноманітні чинники впливають на реальну мовну ситуація в Україні. З огляду на попередні деформації, обмеження та перекручування Конституція України визнає державною мовою лише українську. Це реальність, яку мають враховувати усі громадяни, посадові особи і політичні сили, незалежно від симпатій, уподобань та партійних програм. Разом з тим в Україні реально існує двомовність (перш за все українсько-російська), незалежно від того, які оцінки цей феномен знаходить з боку різних політичних сил. Це явище в науці називається білінгвізмом. Він є характерним для таких держав, як Іспанія, Франція, Канада, Бельгія, Швейцарія, Ліхтенштейн, Індія та для більшості країн Африки. Розрізняється індивідуальний та соціальний білінгвізм. У XIX ст. російсько-французький білінгвізм набув значного поширення серед так званого «вищого суспільства» тодішньої Росії. Відомий російський поет Ф. Тютчев, за власним визнанням, краще міг висловити думку французькою, ніж російською, свої листи та статті писав виключно французькою і на дев'ять десятих більше говорив у своєму житті французькою, ніж російською, а от вірші творив лише російською мовою².

Протягом тривалого часу в Україні сформувався односторонній, дещо деформований білінгвізм, коли двомовними були переважно ті, хто вважав себе українцем за національністю, та представники деяких національних меншин. А от серед росіян, що проживають в Україні, як показують соціологічні опитування, двомовними визнали себе лише п'ять відсотків. Такий складний

¹ Україна – Росія: концептуальні основи гуманітарних відносин / За ред. О. П. Лановенка. – К.: Стило, 2001. – С. 209.

² Див.: *Потебня А. А.* Мысль и язык. – К.: СИНТО, 1993. – С. 166.

феномен, як білінгвізм, в Україні має досить дивну динаміку. Так, у 1992 р. білінгви становили 32%, тобто майже третину населення. У 1995 р. їх частка збільшилася до 35%, а потім почалося зменшення їх чисельності й у 2001 р. білінгви становили 26%¹. До цього часу деякі громадяни не можуть позбутися комплексу упередженого ставлення до української мови як до такої, яка, начебто, має обмежені можливості для висловлення думки, як до «другорядної», «слабкої» та начебто недостатньо розвиненої.

Зростання міжнаціональних зв'язків обумовило стрімке збільшення кількості людей, які мають так зване змішане етнонаціональне походження. Ще більше людей мешкають поза межами традиційного розселення своїх етнонаціональних спільнот. Таке ускладнення етносоціальних процесів спричинило поєднання не лише в мові, а й у звичаях, побуті, світосприйманні багатьох людей ознак, характерних для двох чи навіть більше національно-етнічних спільнот. Мільйони людей не можуть з упевненістю, однозначно визначити власну національну приналежність. Білінгвізм переростає у так звану подвійну етнонаціональну ідентифікацію або бінаціональність². До речі, з такою ж проблемою ще в ХІХ ст. зіткнувся М. Гоголь, який одночасно усвідомлював себе і як етнічний українець, і як етнічний росіянин³. Така подвоєність (або подвійна етнонаціональна самоідентифікація) була характерною для багатьох діячів української культури і науки, в тому числі для І. Франка, Б. Кістяківського, В. Вернадського⁴.

На початку ХХІ ст. процес самоідентифікації особи ще більш ускладнився на тлі складного переплетіння власне етнонаціональних та міжнаціональних стосунків з іншими суспільними відносинами.

¹ *Гаташ В.* Країна діалогічних білінгвів? // Дзеркало тижня. – 2002. – 8 червня (№ 21).

² *Вітковський В., Рабінович П.* Подвійна національна ідентифікація: до постановки проблеми // Республіканець. – 1994. – № 3-4. – С. 134.

³ *Кримський С.* Архетипи української культури // Вісник НАН України. – 1998. – № 7-8. – С. 79.

⁴ *Горський В.* На перетині культур (апология толерантности) // Права людини в Україні. Інформаційно-аналітичний бюлетень Українсько-американського Бюро захисту прав людини. – Київ-Харків, 1994. – Вип. 14. – С. 10-11.

Саме тому для формування сучасної культури цивілізованих міжетнічних та міжнаціональних взаємовідносин важливого значення набуває поширення знань про міжнаціональні взаємини, міжетнічне спілкування та міжетнічні контакти. При цьому слід подавати реальну інформацію про взаємодію та взаємний вплив різних культур, показувати не лише позитивні, а й негативні приклади впливу цивілізації на розвиток так званих «відсталих» народів, націй, національних меншин та племен. Потрібно також показувати вплив різноманітних чинників (історичних, соціальних, культурних, психологічних, політичних тощо) на розвиток міжнаціональних, міжетнічних процесів і на цій основі формувати толерантне та шанобливе ставлення до усіх етнонаціональних спільнот.